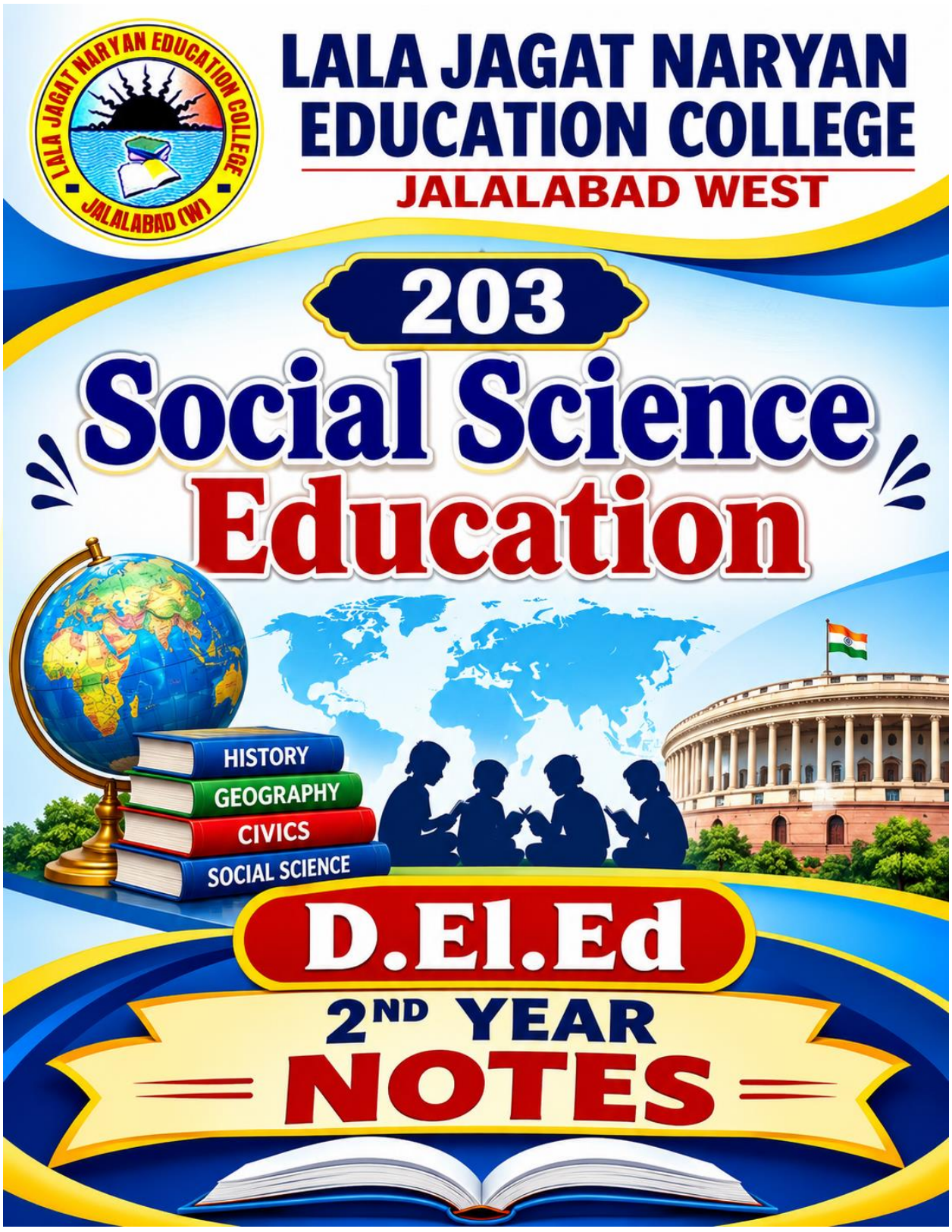

LALA JAGAT NARYAN EDUCATION COLLEGE
JALALABAD (W)
LALA JAGAT NARYAN EDUCATION COLLEGE
JALALABAD WEST
203
Social Science
Education
HISTORY
GEOGRAPHY
CIVICS
SOCIAL SCIENCE
D.El.Ed
2ND YEAR
NOTES

Unit 1: Nature of Social Sciences Social science: meaning, nature, scope and importance; difference between social science and social studies, relationship with other subjects ; Geography:-meaning need and and importance; History meaning need and importance; Civics meaning and need of civics, relationship between political science and civics; Principles of curriculum construction and framework.

Unit 2: Important Concepts of Social Sciences

(i) Society: social change, social structure, social stratification,

(ii) Citizen and Citizenship,

(iii) State and its attributes

(iv) (iv) Differences between State and Society, State and Government, State and Nation,

(v) (v) Indian national movement(Non-cooperation, Rowlatte Act, Quit India, Ghadar Movement, Indian Socialist Republic Army and INA: basic concepts only),

(vi) (vi) Solar system,

(vii) (vii) Composition of Earth,

(viii) (viii) Use of Map and Globe,

(ix) (ix) Latitudes and Longitudes,

(x) (x) Demand and Supply

(xi) ,(xi) Price Determination,

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

(xii) (xii) Current Affairs- meaning and importance. It is suggested that any three consecutive chapters each from history, geography and social and political life sections of classes VI, VII and VIII from the PSEB books be used for detailed class room work on important concepts of social sciences

Unit 3: Children's Understanding and Teaching-Learning Materials Concept formation among children in middle/upper primary classes,case studies of children's understanding of concepts;Teaching-learning material-charts,models, graphs,diagrams,overhead projectors,slide projectors,PPTand text-books.

Unit 4: Pedagogy and Assessment Discussion method,comparison method,story telling method, role-play,problem solving and project method;Assessment concepts and types,qualitative and quantitative techniques for assessing learner's achievement,continuous and comprehensive evaluation(CCE).

UNIT–1: Nature of Social Sciences

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੁਭਾਅ

1. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Social Science)

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣਾ, ਪੰਚਾਇਤ ਦੁਆਰਾ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣਾ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਉਣਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ।

2. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Nature)

1. ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ: ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।
2. ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ: ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੁਭਾਅ: ਤੱਥਾਂ, ਸਬੂਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
4. ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਸ਼ਾ: ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
5. ਅੰਤਰ-ਵਿਸ਼ਿਆਈ: ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
6. ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ: ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ (Scope)

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ।

- ਇਤਿਹਾਸ – ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ।
- ਭੂਗੋਲ – ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਅਧਿਐਨ।
- ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ – ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਫਰਜ਼।
- ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ – ਉਤਪਾਦਨ, ਵੰਡ, ਮੰਗ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ।
- ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ – ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ।
- ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ – ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ।

4. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ (Importance)

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।
5. ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
6. ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸੋਚ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।
7. ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਨ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ।

5. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ (Social Science)	ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ (Social Studies)
ਇਹ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ।	ਇਹ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।
ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ	ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪੱਧਰ

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

ਡੂੰਘਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ ਆਦਿ ਹਨ।

ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਹਾਰਕ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

- ਭਾਸ਼ਾ: ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਲਈ।
- ਗਣਿਤ: ਜਨਸੰਖਿਆ, ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਫਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਵਿਗਿਆਨ: ਵਾਤਾਵਰਣ, ਮੌਸਮ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਕਲਾ: ਨਕਸ਼ੇ, ਚਾਰਟ ਅਤੇ ਮਾਡਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ।
- ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ: ਪੈਸੇ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।

7. ਭੂਗੋਲ (Geography)

ਅਰਥ: ਭੂਗੋਲ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ, ਪਹਾੜਾਂ, ਨਦੀਆਂ, ਸਮੁੰਦਰਾਂ, ਜਲਵਾਯੂ, ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੋੜ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ:

1. ਧਰਤੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ।
2. ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ।
3. ਮੌਸਮ ਅਤੇ ਜਲਵਾਯੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ।
4. ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ।
5. ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ।

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

6. ਆਫ਼ਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਉਪਜਾਊ ਮੈਦਾਨ ਅਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਭੂਗੋਲ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

8. ਇਤਿਹਾਸ (History)

ਅਰਥ: ਇਤਿਹਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਤੀਤ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ, ਰਾਜਿਆਂ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।

ਲੋੜ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ:

- ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਮਝ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

9. ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ (Civics)

ਅਰਥ: ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਫਰਜ਼ਾਂ, ਸਰਕਾਰ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਲੋੜ:

1. ਚੰਗੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ।

2. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ।
3. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਮਝ ਲਈ।
4. ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ।
5. ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ:

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਜ, ਸ਼ਕਤੀ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

10. ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Principles of Curriculum Construction)

ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:

1. ਬਾਲ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿਧਾਂਤ: ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇ।
2. ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ: ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੋਵੇ।
3. ਲਚਕਦਾਰ ਸਿਧਾਂਤ: ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਬਦੀਲੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।
4. ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ: ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
5. ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜਾਂ: ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ।
6. ਸਹਿ-ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ: ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ।

ASHISH KUMAR Assistant Professor Teacher Guide

7. ਉਪਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ: ਪੜ੍ਹਾਈ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣ ਯੋਗ ਬਣਾਏ।

11. ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਢਾਂਚਾ (Curriculum Framework)

ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ, ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਭਾਗ:

- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼।
- ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਚੋਣ।
- ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ।
- ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੱਗਰੀ।
- ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਫੀਡਬੈਕ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਭੂਗੋਲ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਕਸ਼ਾ, ਗਲੋਬ, ਚਾਰਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

UNIT–1 Mind Map

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ

Social Science

ਅਰਥ

ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ

ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ

ਖੇਤਰ

ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ

ਮਹੱਤਤਾ

ਚੰਗਾ ਨਾਗਰਿਕ

ਭੂਗੋਲ

ਧਰਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

ਇਤਿਹਾਸ

ਅਤੀਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਫਰਜ਼

ਪਾਠਕ੍ਰਮ

ਉਦੇਸ਼, ਵਿਸ਼ਾ, ਵਿਧੀਆਂ

UNIT–2: Important Concepts of Social Sciences

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕਲਪ

ਭਾਗ–A: ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

1. ਸਮਾਜ (Society)

ਅਰਥ: ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲ-ਜੁਲ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ:

1. ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ।
2. ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4. ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
5. ਸਮਾਜ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ, ਪੰਚਾਇਤ, ਸਕੂਲ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਮਿਲ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਹਨ।

(ਓ) ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ (Social Change)

ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ।

ਕਾਰਨ:

- ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ।
- ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ।
- ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ।
- ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ।
- ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ।

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

- ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਚਿੱਠੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਮੋਬਾਈਲ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਰਾਹੀਂ ਤੁਰੰਤ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ।

(ਅ) ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ (Social Structure)

ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਅੰਗ:

1. ਪਰਿਵਾਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ।
3. ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ।
4. ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ।
5. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਪਰਿਵਾਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੰਸਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਮਿਲ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(ਏ) ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰੀਕਰਨ (Social Stratification)

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਮਦਨ, ਸਿੱਖਿਆ, ਕਿੱਤੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰੀਕਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ:

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

- ਜਾਤੀ।
- ਵਰਗ।
- ਲਿੰਗ।
- ਆਮਦਨ।
- ਕਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਆਮਦਨ ਵਾਲੇ, ਮੱਧਮ ਆਮਦਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਘੱਟ ਆਮਦਨ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਘਟਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਦੇਣਾ ਹੈ।

2. ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ (Citizen and Citizenship)

ਨਾਗਰਿਕ: ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮੈਂਬਰ ਨਾਗਰਿਕ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਗਰਿਕਤਾ: ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ:

1. ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।
2. ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।
3. ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ।
4. ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਕਾਰ।
5. ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।

ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਫਰਜ਼:

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

- ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ।
- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ।
- ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ।
- ਜਨਤਕ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨੀ।
- ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਵੱਲੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵੋਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।

3. ਰਾਜ (State) ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਤੱਤ (Attributes of State)

ਅਰਥ: ਰਾਜ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਰਧਾਰਤ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਆਬਾਦੀ ਉੱਤੇ ਸਰਬਭੌਮ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਤੱਤ:

ਰਾਜ (STATE)

ਚਾਰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੱਤ

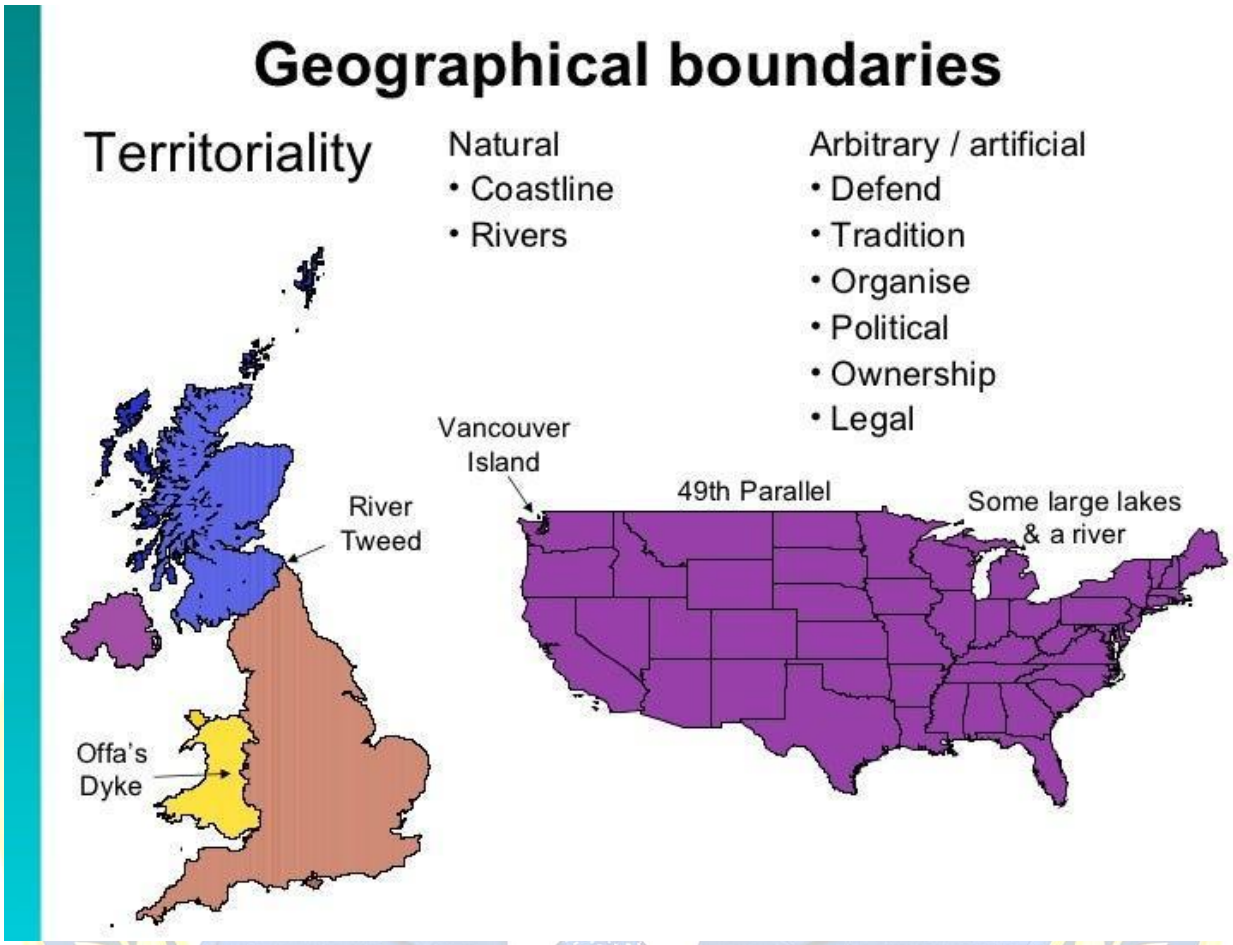
ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

1. ਜਨਸੰਖਿਆ

ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

2. ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਮੀ

ਨਿਰਧਾਰਤ ਖੇਤਰ

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

3. ਸਰਕਾਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

4. ਸਰਬਭੌਮਤਾ

ਸਰਵਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰ

ਉਦਾਹਰਨ: ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਰਾਜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ, ਨਿਰਧਾਰਤ ਭੂਮੀ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਰਬਭੌਮਤਾ ਹੈ।

4. ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਰਾਜ (State)	**ਸਮਾਜ (Society)**
ਰਾਜ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ।	**ਸਮਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ।**
ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਖੇਤਰ	**ਸਮਾਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।**

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ।	ਪਰਿਵਾਰ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ।
ਰਾਜ ਕੋਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	ਸਮਾਜ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਹੈ।

5. ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਰਾਜ	ਸਰਕਾਰ
ਰਾਜ ਸਥਾਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ।	ਸਰਕਾਰ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਤੱਤ ਹਨ।	ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਤੱਤ ਹੈ।
ਰਾਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ।	ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੀ ਹੈ।
ਰਾਜ ਸਰਬਭੌਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।	ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਈ ਹੈ, ਪਰ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।

6. ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਰਾਜ (State)	ਰਾਸ਼ਟਰ (Nation)
ਰਾਜ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ।	ਰਾਸ਼ਟਰ ਸਾਂਝੀ ਪਛਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ।
ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।	ਸਾਂਝਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।
ਸਰਬਭੌਮਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।	ਸਰਬਭੌਮਤਾ ਹਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ

	ਨਹੀਂ।
ਇਸ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਧਾਰ ਹੈ।	ਇਸ ਦਾ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਆਧਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਗ–B: ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ (Indian National Movement)

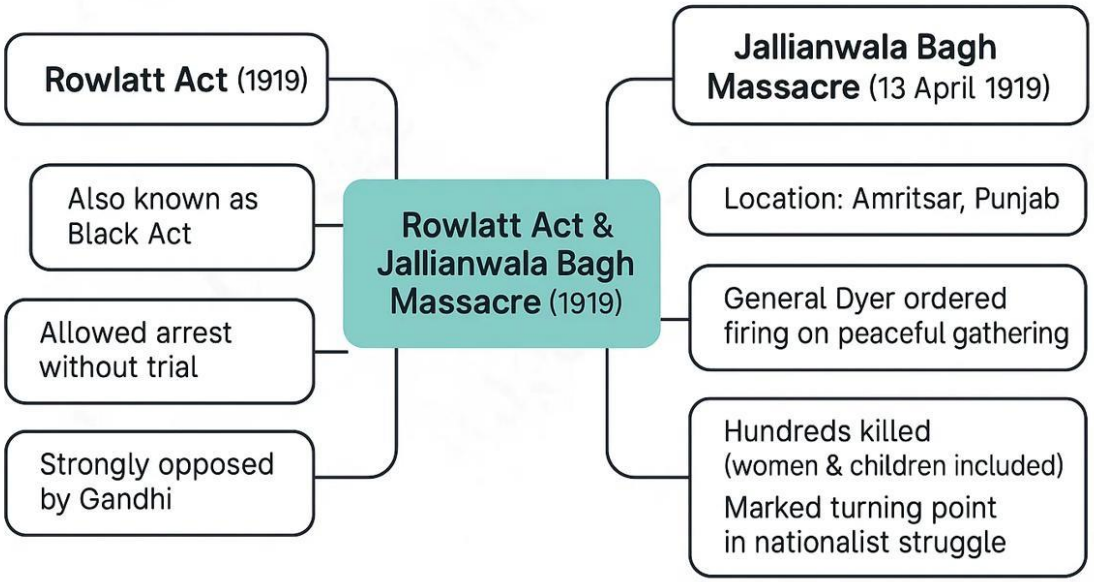
ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਉਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਕੀਤਾ।

1. ਰੌਲਟ ਐਕਟ (Rowlatt Act), 1919

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਅਰਥ: ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1919 ਵਿੱਚ ਰੌਲਟ ਐਕਟ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਵਰਗੀਆਂ ਕਠੋਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ।

ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ:

- **ਬਿਨਾਂ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ।**
- **ਨਾਗਰਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ।**
- **ਪ੍ਰੈੱਸ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ।**
- **ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।**

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn Teach Grow

ਮਹੱਤਤਾ: ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੀ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾ 13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1919 ਨੂੰ ਵਾਪਰੀ।

2. ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ (Non-Cooperation Movement), 1920–22

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ 1920 ਵਿੱਚ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।

ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼:

- ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾ ਕਰਨਾ।
- ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ।
- ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ।
- ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ।
- ਸਵਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ।

ਚੌਰੀ-ਚੌਰਾ ਘਟਨਾ: ਫਰਵਰੀ 1922 ਵਿੱਚ ਚੌਰੀ-ਚੌਰਾ ਵਿਖੇ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ।

ਮਹੱਤਤਾ: ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੋੜਿਆ।

3. ਗ਼ਦਰ ਅੰਦੋਲਨ (Ghadar Movement)

ਗ਼ਦਰ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ।

ਮੁੱਖ ਜਾਣਕਾਰੀ:

- ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1913 ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸੈਨ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਵਿੱਚ ਹੋਈ।
- ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਗੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ।
- ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਇਸ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ।
- ਇਸ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਰਾਹੀਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਫੈਲਾਇਆ।
- ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਮਹੱਤਤਾ: ਇਸ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ।

4. ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ ਅੰਦੋਲਨ (Quit India Movement), 1942

8 ਅਗਸਤ 1942 ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ।

ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ:

1. ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਛੱਡਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ।
2. ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ 'ਕਰੋ ਜਾਂ ਮਰੋ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਦਿੱਤਾ।
3. ਕਈ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ।

ਮਹੱਤਤਾ: ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਹੁਣ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੁਝ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ।

5. ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ (HSRA)

ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਸੀ। 1928 ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਬਦਲ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਨਕਲਾਬੀ:

- ਭਗਤ ਸਿੰਘ।
- ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ।
- ਸੁਖਦੇਵ।
- ਰਾਜਗੁਰੂ।

ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼:

- ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ।

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

- ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ।
- ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ।
- ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ।

ਮਹੱਤਤਾ: ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ।

6. ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ (Indian National Army – INA)

ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਫੌਜ ਸੀ।

ਮੁੱਖ ਜਾਣਕਾਰੀ:

- ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 1942 ਵਿੱਚ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਹੋਈ।
- ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਨੇ 1943 ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸੰਭਾਲੀ।

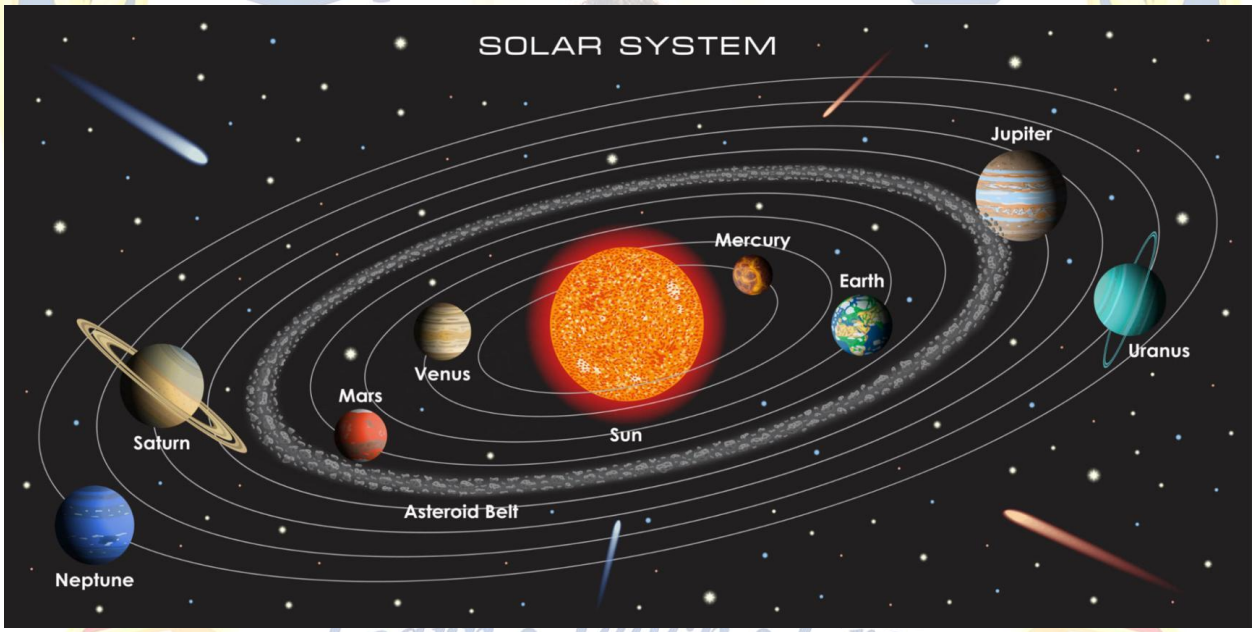
ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

- ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਅਰਾ ਸੀ – "ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੂਨ ਦਿਓ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਆਂਗਾ।"
- ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ।
- ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 21 ਅਕਤੂਬਰ 1943 ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਮਹੱਤਤਾ: INA ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ।

ਭਾਗ–C: ਭੂਗੋਲ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕਲਪ

7. ਸੂਰਜੀ ਮੰਡਲ (Solar System)

ਅਰਥ: ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੁਤਵਾਕਰਸ਼ਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਅੱਠ ਗ੍ਰਹਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਗ੍ਰਹਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਕਾਸ਼ੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸੂਰਜੀ ਮੰਡਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੂਰਜੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਅੱਠ ਗ੍ਰਹਿ:

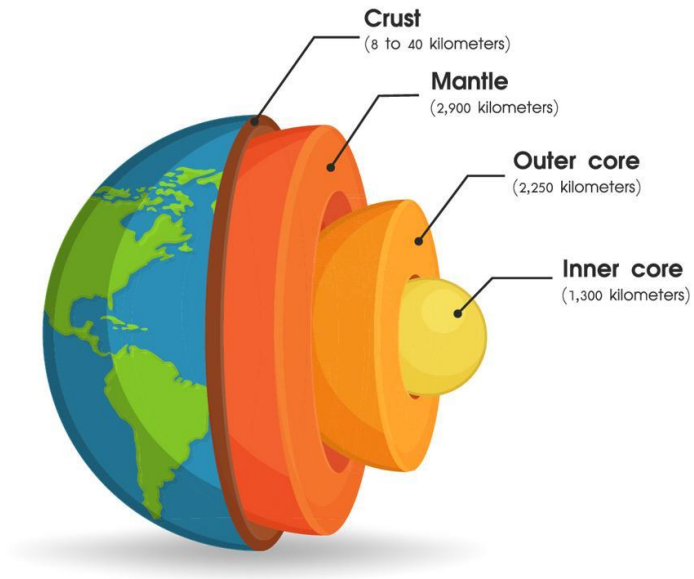
ਨੰਬਰ	ਗ੍ਰਹਿ	ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ
1	ਬੁੱਧ	ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ
2	ਸ਼ੁੱਕਰ	ਸਭ ਤੋਂ ਗਰਮ ਗ੍ਰਹਿ
3	ਧਰਤੀ	ਜੀਵਨ ਵਾਲਾ ਜਾਣਿਆ ਗ੍ਰਹਿ
4	ਮੰਗਲ	ਲਾਲ ਗ੍ਰਹਿ
5	ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ	ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗ੍ਰਹਿ
6	ਸ਼ਨੀ	ਛੱਲਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ
7	ਯੂਰੇਨਸ	ਆਪਣੇ ਧੁਰੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ
8	ਨੇਪਚਿਊਨ	ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਦੂਰ ਗ੍ਰਹਿ

ਸੂਰਜੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ:

- ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ।
- ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੀ ਸਮਝ।
- ਰੁੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ।
- ਪੁਲਾੜ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਗਿਆਨ।

8. ਧਰਤੀ ਦੀ ਬਣਤਰ (Composition of Earth)

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਧਰਤੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

1. ਭੂ-ਪ੍ਰਪਟੀ (Crust):

- ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਪਰਤ।
- ਇਹ ਠੋਸ ਅਤੇ ਪਤਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੀਵ ਇਸੇ ਉੱਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

2. ਮੈਂਟਲ (Mantle):

- ਭੂ-ਪ੍ਰਪਟੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸਥਿਤ ਹੈ।
- ਇਹ ਬਹੁਤ ਮੋਟੀ ਪਰਤ ਹੈ।
- ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਰਮ ਚੱਟਾਨੀ ਪਦਾਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

3. ਕੇਂਦਰ (Core):

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

- ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅੰਦਰਲੀ ਪਰਤ।
- ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ:
    - ਬਾਹਰੀ ਕੇਂਦਰ – ਤਰਲ।
    - ਅੰਦਰੂਨੀ ਕੇਂਦਰ – ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਠੋਸ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉਬਲੇ ਹੋਏ ਅੰਡੇ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੰਡੇ ਦਾ ਛਿਲਕਾ ਭੂ-ਪ੍ਰਪਟੀ, ਸਫ਼ੈਦੀ ਮੈਂਟਲ ਅਤੇ ਪੀਲਾ ਹਿੱਸਾ ਕੇਂਦਰ ਵਰਗਾ ਹੈ।

9. ਨਕਸ਼ੇ ਅਤੇ ਗਲੋਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ (Use of Map and Globe)

ਨਕਸ਼ਾ (Map)

ਧਰਤੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸਮਤਲ ਚਿੱਤਰ।

ਗਲੋਬ (Globe)

ਧਰਤੀ ਦਾ ਗੋਲਾਕਾਰ ਨਮੂਨਾ।

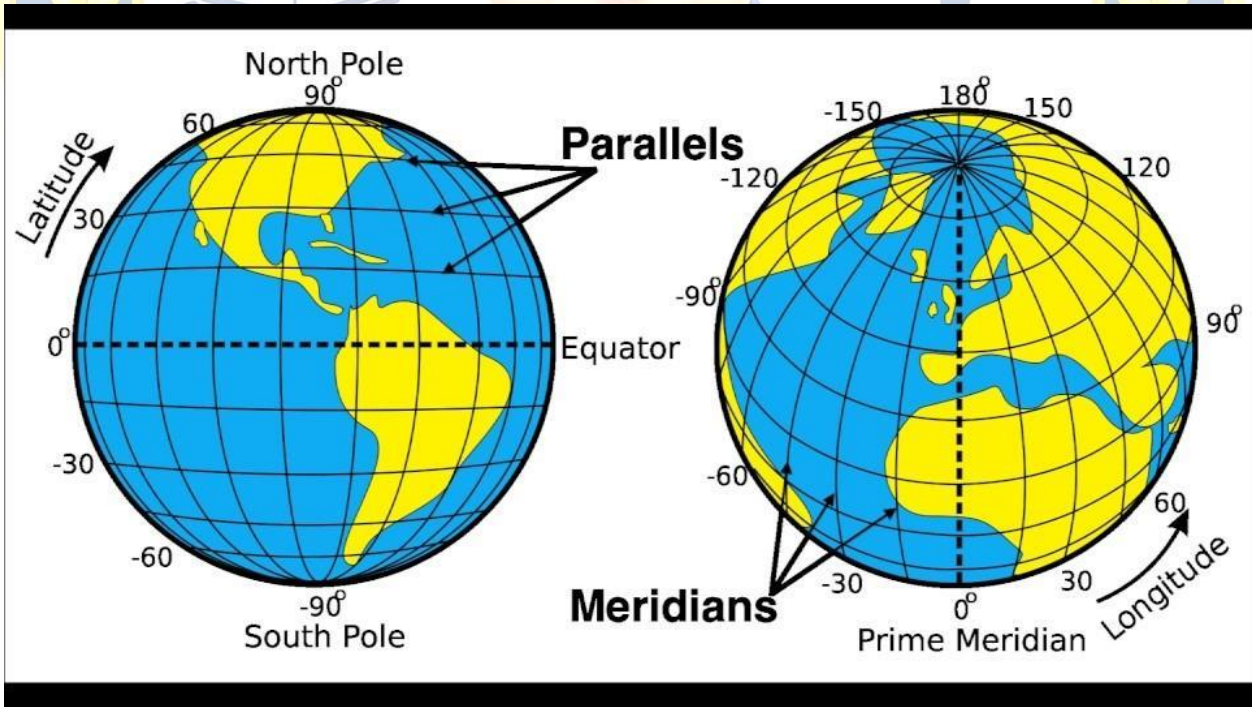
ਨਕਸ਼ੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ:

1. ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ।
2. ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਜਾਣਨਾ।
3. ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਸਮਝਣਾ।
4. ਦਰਿਆਵਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ।

ਗਲੋਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ:

1. ਧਰਤੀ ਦੀ ਅਸਲ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਸਮਝਣਾ।
2. ਮਹਾਂਦੀਪਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਸਾਗਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ।
3. ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ ਸਮਝਣਾ।
4. ਧਰਤੀ ਦੀ ਘੁੰਮਣ ਦੀ ਗਤੀ ਸਮਝਣਾ।

10. ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ (Latitudes and Longitudes)

ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ (Latitude): ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਦੇ ਉੱਤਰ ਜਾਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਕੋਣੀ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

- ਇਹ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਖਿੱਚੀਆਂ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਰੇਖਾਵਾਂ ਹਨ।
- ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ 0° ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ ਹੈ।
- ਉੱਤਰੀ ਧਰੁਵ 90° ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਧਰੁਵ 90° ਦੱਖਣ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼:

1. ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ – 0°।
2. ਕਰਕ ਰੇਖਾ – 23½° ਉੱਤਰ।
3. ਮਕਰ ਰੇਖਾ – 23½° ਦੱਖਣ।
4. ਆਰਕਟਿਕ ਸਰਕਲ – 66½° ਉੱਤਰ।
5. ਅੰਟਾਰਕਟਿਕ ਸਰਕਲ – 66½° ਦੱਖਣ।

ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ (Longitude): ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਜਾਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਕੋਣੀ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

- ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਧਰੁਵ ਤੋਂ ਦੱਖਣੀ ਧਰੁਵ ਤੱਕ ਖਿੱਚੀਆਂ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਰੇਖਾਵਾਂ ਹਨ।
- ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੱਧ ਰੇਖਾ 0° ਹੈ।
- ਕੁੱਲ 360° ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ:

ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼	ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ
ਪੂਰਬ-ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।	ਉੱਤਰ-ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
ਭੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ 0° ਹੈ।	ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੱਧ ਰੇਖਾ 0° ਹੈ।
ਸਥਾਨ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਦੱਖਣ ਸਥਾਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।	ਸਥਾਨ ਦਾ ਪੂਰਬ-ਪੱਛਮ ਸਥਾਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।
ਮੌਸਮੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ	ਸਥਾਨਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗਣਨਾ ਵਿੱਚ

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn Teach Grow

ਸਹਾਇਕ। ਸਹਾਇਕ।

ਭਾਗ–D: ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕਲਪ

11. ਮੰਗ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ (Demand and Supply)

ਮੰਗ (Demand): ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਉਹ ਮਾਤਰਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਖਰੀਦਦਾਰ ਕੋਲ ਇੱਕ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਮਤ ਅਤੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਹੋਵੇ, ਮੰਗ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮੰਗ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ: ਹੋਰ ਹਾਲਾਤ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਕੀਮਤ ਵਧਣ ਨਾਲ ਮੰਗ ਘਟਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀਮਤ ਘਟਣ ਨਾਲ ਮੰਗ ਵਧਦੀ ਹੈ।

ਪੂਰਤੀ (Supply): ਕਿਸੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਮਤ ਅਤੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਵਿਕਰੇਤਾ ਵੱਲੋਂ ਵੇਚਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਪੂਰਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਨਿਯਮ: ਹੋਰ ਹਾਲਾਤ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਕੀਮਤ ਵਧਣ ਨਾਲ ਪੂਰਤੀ ਵਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀਮਤ ਘਟਣ ਨਾਲ ਪੂਰਤੀ ਘਟਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਅੰਬਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਅੰਬ ਖਰੀਦ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੀਮਤ ਵਧਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨ ਵਧੇਰੇ ਅੰਬ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵੇਚਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

Demand
Supply
204060801002040608 0QuantityPrice
An increase in demand causes price to increase and quantity to increase.
Demand shift

Supply shift

Give feedback

12. ਕੀਮਤ ਨਿਰਧਾਰਨ (Price Determination)

ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਮੰਗ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ:

1. ਮੰਗ ਵਧੇ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਸਥਿਰ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕੀਮਤ ਵਧਣ ਦਾ ਦਬਾਅ ਬਣਦਾ ਹੈ।
2. ਪੂਰਤੀ ਵਧੇ ਅਤੇ ਮੰਗ ਸਥਿਰ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕੀਮਤ ਘਟਣ ਦਾ ਦਬਾਅ ਬਣਦਾ ਹੈ।
3. ਜਿੱਥੇ ਮੰਗ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਨ ਬਿੰਦੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
4. ਸੰਤੁਲਨ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਕੀਮਤ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਨ ਕੀਮਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਠਿਆਈ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਪੂਰਤੀ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਵਧੇ ਤਾਂ ਕੀਮਤ ਵਧ ਸਕਦੀ ਹੈ।

13. ਵਰਤਮਾਨ ਮਾਮਲੇ (Current Affairs)

ਅਰਥ: ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਖੇਡਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਮਾਮਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮਹੱਤਤਾ:

- ਆਮ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ।
- ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ।
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ।
- ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸੋਚ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।
- ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ।
- ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਨਵੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀਆਂ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ, ਖੇਡ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

UNIT–2 Mind Map

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਸੰਕਲਪ

ਸਮਾਜ

ਪਰਿਵਰਤਨ • ਬਣਤਰ • ਪੱਧਰੀਕਰਨ

ਰਾਜਨੀਤੀ

ਨਾਗਰਿਕ • ਰਾਜ • ਸਰਕਾਰ • ਰਾਸ਼ਟਰ

ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ

ਰੌਲਟ • ਅਸਹਿਯੋਗ • ਗ਼ਦਰ • ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ • INA

ਭੂਗੋਲ

ਸੂਰਜੀ ਮੰਡਲ • ਧਰਤੀ • ਨਕਸ਼ਾ • ਗਲੋਬ

ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ • ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ

ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ

ਮੰਗ • ਪੂਰਤੀ • ਕੀਮਤ

ਵਰਤਮਾਨ ਮਾਮਲੇ (Current Affairs)

ਦੇਸ਼ • ਦੁਨੀਆ • ਵਿਗਿਆਨ • ਖੇਡਾਂ

UNIT–3: Children's Understanding and Teaching-Learning Materials

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ

1. ਮੱਧ ਅਤੇ ਉੱਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪ ਨਿਰਮਾਣ (Concept Formation)

ਅਰਥ: ਸੰਕਲਪ ਨਿਰਮਾਣ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਬੱਚੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਲੱਭਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸੰਕਲਪ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ:

1. ਨਿਰੀਖਣ: ਬੱਚਾ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।
2. ਅਨੁਭਵ: ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. ਤੁਲਨਾ: ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਲੱਭਦਾ ਹੈ।
4. ਵਰਗੀਕਰਨ: ਸਮਾਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

5. ਸੰਕਲਪ ਨਿਰਮਾਣ: ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਧਾਰਨਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।
6. ਵਰਤੋਂ: ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਂ, ਮੱਝ, ਬੱਕਰੀ ਅਤੇ ਕੁੱਤੇ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਾਲਤੂ ਜਾਨਵਰ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਲਤੂ ਜਾਨਵਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਣਦਾ ਹੈ।

2. ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੰਕਲਪ ਸਮਝ ਦੇ ਕੇਸ ਸਟੱਡੀਜ਼ (Case Studies)

ਕੇਸ ਸਟੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਪਕ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕੇਸ ਸਟੱਡੀ–1: ਭੂਗੋਲ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

- ਵਿਸ਼ਾ: ਦਰਿਆ।
- ਬੱਚੇ ਦੀ ਉਮਰ: 11 ਸਾਲ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਦਰਿਆ ਕਿੱਥੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ?
- ਬੱਚੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਰਿਆ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਦਰਿਆ ਦਾ ਰਸਤਾ ਸਮਝਾਇਆ।
- ਨਤੀਜਾ: ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਮਝ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ।

ਕੇਸ ਸਟੱਡੀ–2: ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

- ਵਿਸ਼ਾ: ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦਿਖਾਈ।
- ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ।

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

- ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਮਝਾਈ।
- ਨਤੀਜਾ: ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਵਧੀ।

ਕੇਸ ਸਟੱਡੀ–3: ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

- ਵਿਸ਼ਾ: ਲੋਕਤੰਤਰ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਕਲਾਸ ਮਾਨੀਟਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਵਾਈ।
- ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਵੋਟ ਪਾਈ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਚੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮਝਾਈ।
- ਨਤੀਜਾ: ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

3. ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ (Teaching-Learning Materials – TLM)

ਅਰਥ: ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਉਹ ਸਾਧਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਪਾਠ ਨੂੰ ਆਸਾਨ, ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮਹੱਤਤਾ:

1. ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ।
2. ਔਖੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।
3. ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।
4. ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ।
5. ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ।
6. ਦੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(ੳ) ਚਾਰਟ (Charts)

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

ਚਾਰਟ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਸਵੀਰਾਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ, ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਬਾਰੇ ਚਾਰਟ ਬਣਾਉਣਾ।

ਲਾਭ: ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਆਸਾਨ, ਸਮਾਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਮਾਡਲ (Models)

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

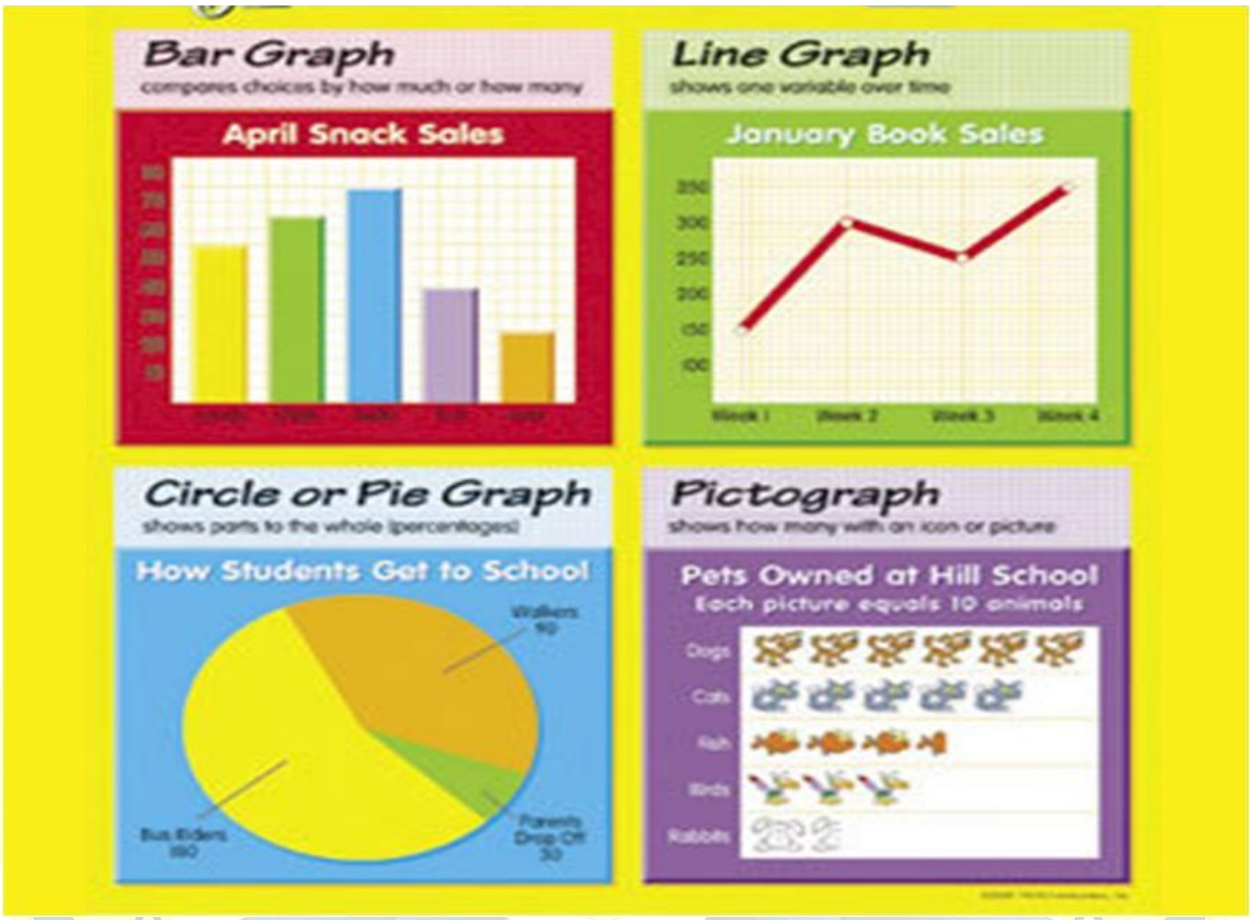
ਮਾਡਲ ਕਿਸੇ ਅਸਲ ਵਸਤੂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਦਾ ਮਾਡਲ, ਸੂਰਜੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਮਾਡਲ ਅਤੇ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦਾ ਮਾਡਲ।

ਲਾਭ: ਔਖੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਏ) ਗ੍ਰਾਫ (Graphs)

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਗ੍ਰਾਫ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।

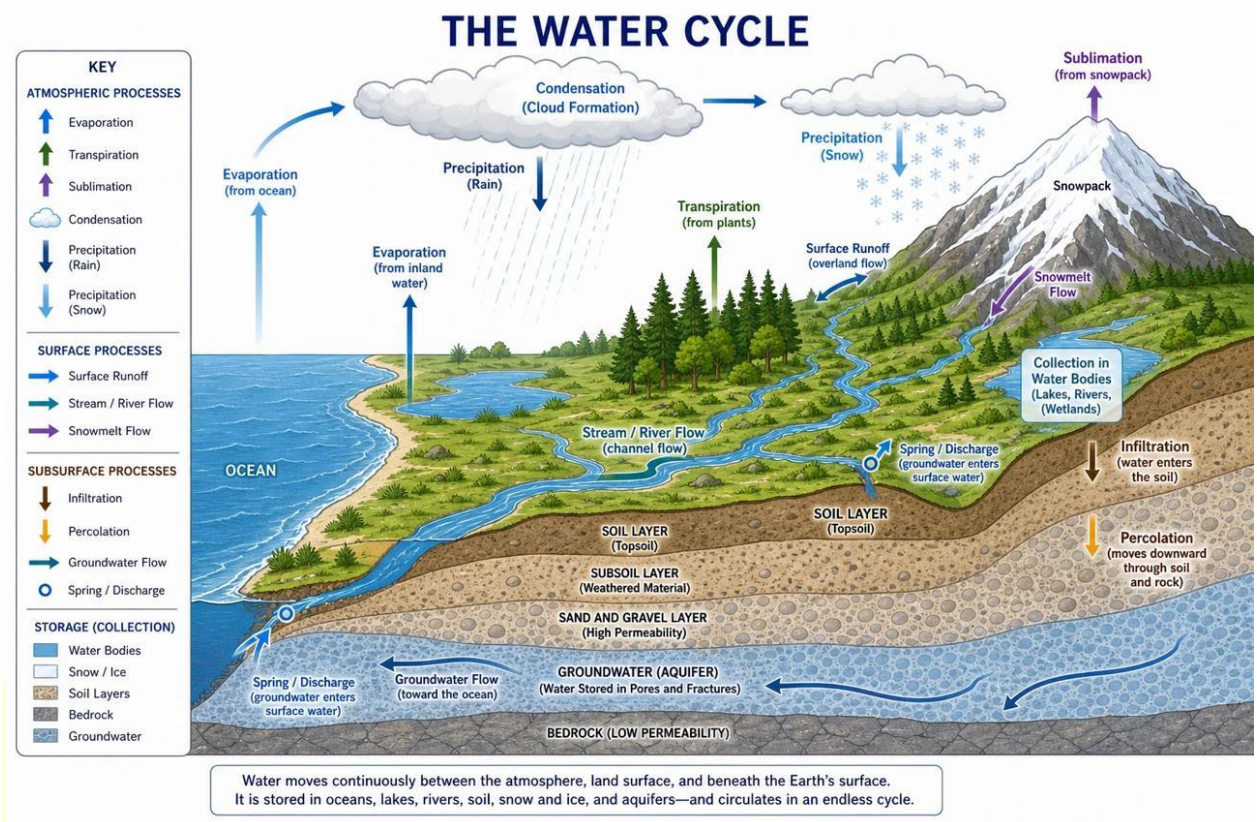
ਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ:

- ਬਾਰ ਗ੍ਰਾਫ।
- ਰੇਖਾ ਗ੍ਰਾਫ।
- ਪਾਈ ਚਾਰਟ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਬਾਰ ਗ੍ਰਾਫ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਉਣਾ।

(ਸ) ਚਿੱਤਰ (Diagrams)

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਚਿੱਤਰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਰੇਖਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜਲ ਚੱਕਰ, ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੂਰਜੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਚਿੱਤਰ।

(ਹ) ਓਵਰਹੈੱਡ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਰ (Overhead Projector – OHP)

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਇਹ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਸ਼ੀਟ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪਰਦੇ ਉੱਤੇ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਅਧਿਆਪਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਸ਼ੀਟ ਉੱਤੇ ਦਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਕ) ਸਲਾਈਡ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਰ (Slide Projector)

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn Teach Grow

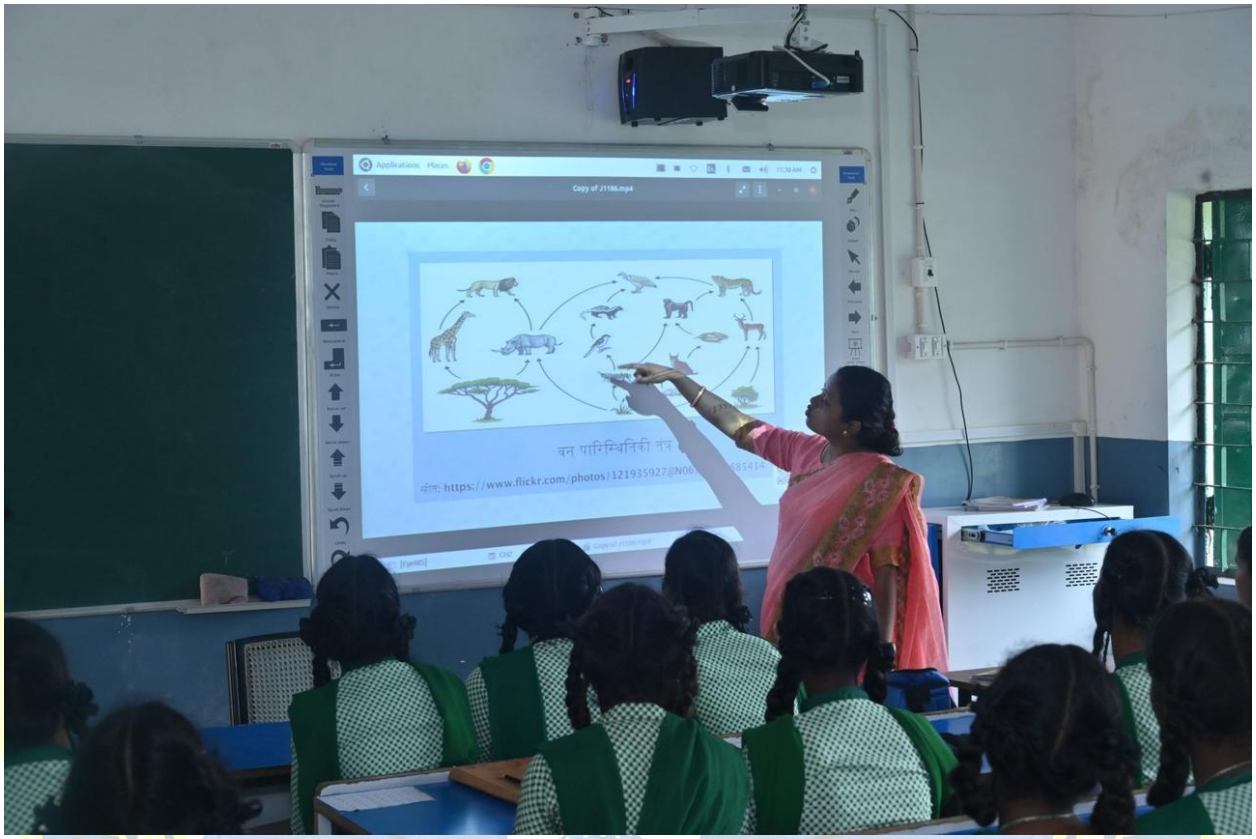

Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਇਹ ਸਾਧਨ ਫੋਟੋਆਂ ਜਾਂ ਸਲਾਈਡਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪਰਦੇ ਉੱਤੇ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਿਖਾਉਣਾ।

(ਖ) ਪਾਵਰਪੁਆਇੰਟ (PPT)

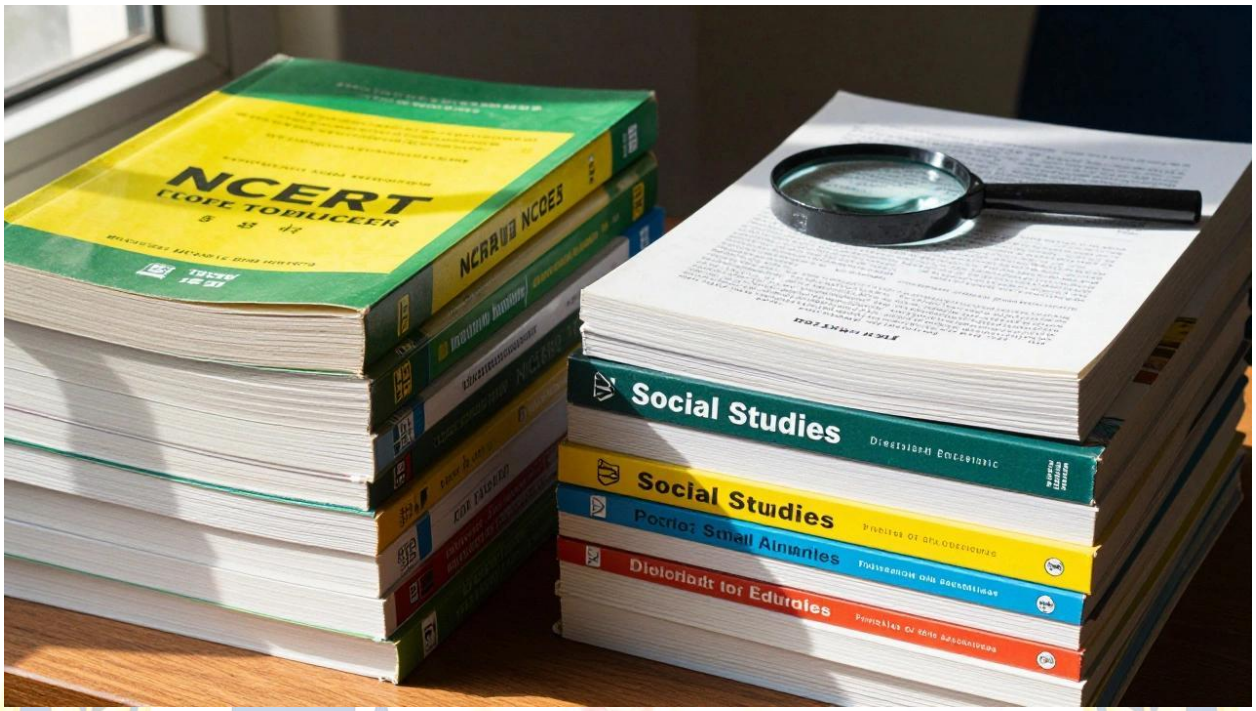

ਪਾਵਰਪੁਆਇੰਟ ਇੱਕ ਡਿਜੀਟਲ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਫੋਟੋਆਂ, ਚਿੱਤਰ, ਵੀਡੀਓ ਅਤੇ ਐਨੀਮੇਸ਼ਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸੂਰਜੀ ਮੰਡਲ ਬਾਰੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਐਨੀਮੇਸ਼ਨ ਵਾਲੀ PPT ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ।

(ਗ) ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ (Textbooks)

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਲਾਭ:

1. ਵਿਵਸਥਿਤ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
2. ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।
4. ਸਵੈ-ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣਦੀ ਹੈ।

UNIT–3 Mind Map

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤੇ TLM

ਸੰਕਲਪ ਨਿਰਮਾਣ

ਨਿਰੀਖਣ • ਤੁਲਨਾ • ਵਰਗੀਕਰਨ • ਸਮਝ

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਕੇਸ ਸਟੱਡੀ

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਮਝ • ਮੁਸ਼ਕਲ • ਹੱਲ

ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਸਮੱਗਰੀ (TLM)

ਚਾਰਟ

ਮਾਡਲ

ਗ੍ਰਾਫ

ਚਿੱਤਰ

OHP

ਸਲਾਈਡ

PPT

ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ

UNIT–4: Pedagogy and Assessment

ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਚਰਚਾ ਵਿਧੀ (Discussion Method)

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਅਰਥ: ਚਰਚਾ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ:

1. **ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਵਿਧੀ ਹੈ।**
2. **ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।**
3. **ਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।**
4. **ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।**
5. **ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।**

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਉਦਾਹਰਨ: ਅਧਿਆਪਕ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ "ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ" ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਹੱਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

ਲਾਭ:

- ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਧਦਾ ਹੈ।
- ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਦੀ ਹੈ।

ਸੀਮਾਵਾਂ:

- ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।
- ਕੁਝ ਬੱਚੇ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ।
- ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਭਟਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

2. ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ (Comparison Method)

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਅਰਥ: ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ ਉਹ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਸਤੂਆਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ:

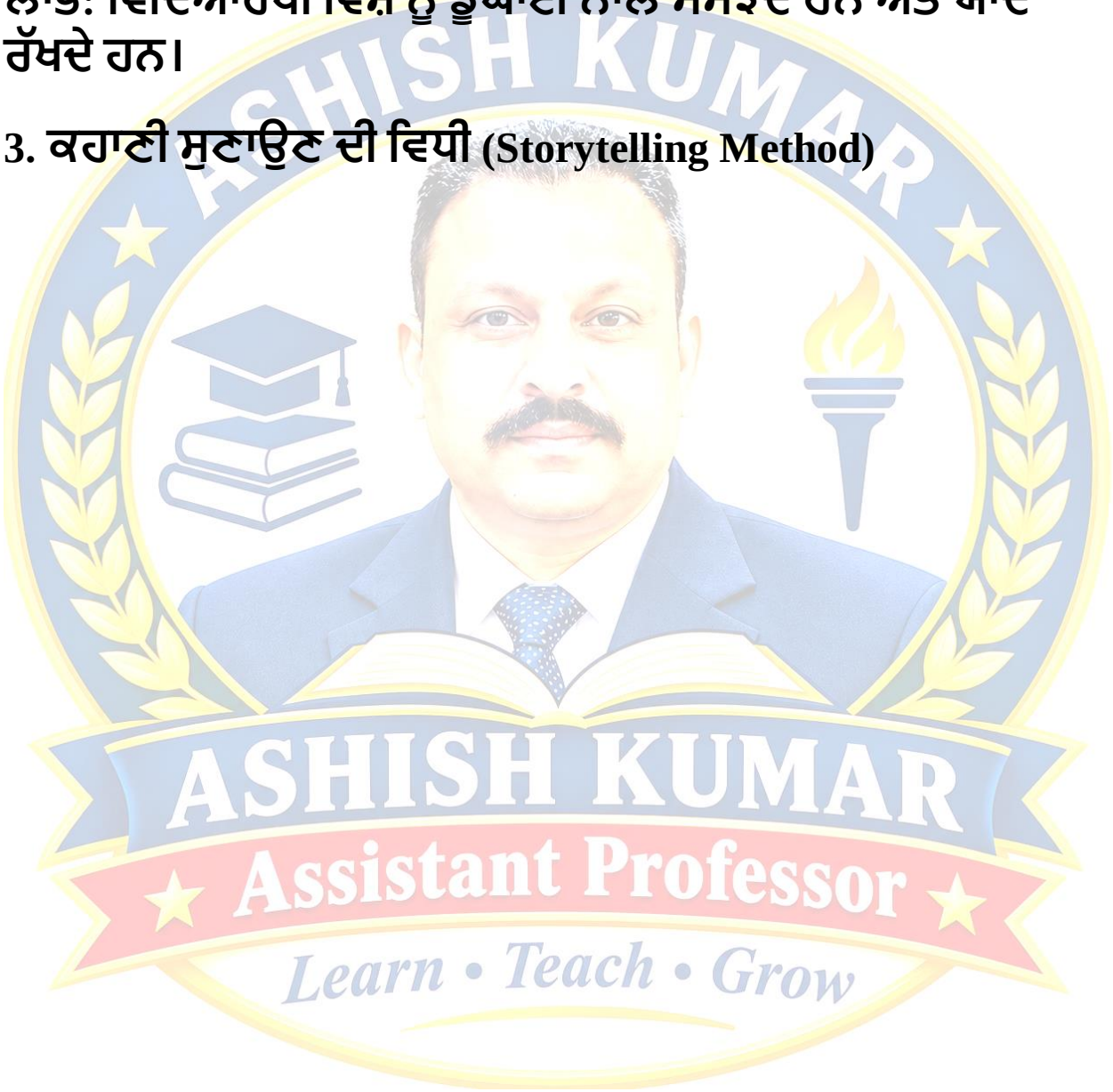
1. **ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ।**
2. **ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ।**
3. **ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸੋਚ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।**
4. **ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆਸਾਨ ਬਣਾਉਣਾ।**

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਉਦਾਹਰਨ: ਅਧਿਆਪਕ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਲਾਭ: ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਯਾਦ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

3. ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ (Storytelling Method)

Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਅਰਥ: ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਨੈਤਿਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ:

- **ਸੌਖੀ ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਵਿਧੀ।**

- ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।
- ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ।
- ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਅਧਿਆਪਕ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਲਾਭ:

1. **ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧਦੀ ਹੈ।**
2. **ਔਖੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆਸਾਨ ਬਣਦੇ ਹਨ।**
3. **ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।**

4. ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ (Role Play Method)

ਅਰਥ: ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ:

1. ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਭਾਗੀਦਾਰੀ।
3. ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ।
4. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।
5. ਸੰਚਾਰ ਯੋਗਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਨਕਲੀ ਸੰਸਦ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਕੁਝ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਲਾਭ:

- ਵਿਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
- ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਮਝ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।

5. ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਵਿਧੀ (Problem Solving Method)

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

ਅਰਥ: ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਦੇ ਹਨ।

ਮੁੱਖ ਪੜਾਅ:

1. **ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਪਛਾਣ।**
2. **ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ।**
3. **ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨੀ।**
4. **ਸੰਭਾਵਿਤ ਹੱਲ ਲੱਭਣੇ।**
5. **ਸਭ ਤੋਂ ਢੁੱਕਵਾਂ ਹੱਲ ਚੁਣਨਾ।**
6. **ਹੱਲ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨੀ।**

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਉਦਾਹਰਨ: ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮੱਸਿਆ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਕਿਵੇਂ ਘਟਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਾਰਨ ਲੱਭਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਲਾਭ:

- ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸੋਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।
- ਸੁਤੰਤਰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣਦੀ ਹੈ।

6. ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ (Project Method)

ਅਰਥ: ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੜਾਅ:

1. ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ: ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾ ਚੁਣਨਾ।
2. ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣਾ: ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ।
3. ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ: ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ।
4. ਰਿਕਾਰਡ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ: ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ।
5. ਮੁਲਾਂਕਣ: ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨੀ।
6. ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ: ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਵਿਦਿਆਰਥੀ "ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ" ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ, ਸਕੂਲ, ਪੰਚਾਇਤ, ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਲਾਭ:

- ਵਿਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
- ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।
- ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।

7. ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Assessment)

ਅਰਥ: ਮੁਲਾਂਕਣ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਗਿਆਨ, ਸਮਝ, ਹੁਨਰ, ਰਵੱਈਏ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼:

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਜਾਣਨਾ।
2. ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ।

3. ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂਚਣਾ।
5. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਫੀਡਬੈਕ ਦੇਣਾ।
6. ਅਗਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣਾ।

8. ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Types of Assessment)

(ੳ) ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮੁਲਾਂਕਣ (Diagnostic Assessment)

ਇਹ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਣ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਬੱਚਾ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਉਸ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਰਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ (Formative Assessment)

ਇਹ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੌਰਾਨ ਲਗਾਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕੇ।

ਢੰਗ:

- ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ।
- ਕਲਾਸ ਟੈਸਟ।
- ਕਲਾਸ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ।
- ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ।
- ਕਲਾਸ ਚਰਚਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਹਰ ਪਾਠ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਸੰਪੂਰਨ ਮੁਲਾਂਕਣ (Summative Assessment)

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਇਹ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਿਸੇ ਅਧਿਆਇ, ਸਮੈਸਟਰ ਜਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਾਲਾਨਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਜਾਂ ਸਮੈਸਟਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆ।

(ਸ) ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਖੁਦ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ਸਾਥੀ ਮੁਲਾਂਕਣ (Peer Assessment)

ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਥੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਦੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਜਾਂਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

9. ਗੁਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ (Qualitative and Quantitative Assessment)

ਗੁਣਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ	ਮਾਤਰਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ
ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਜਾਂਚ।	ਅੰਕਾਂ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂਚ।
ਵੇਰਵੇ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ।	ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ।
ਹੁਨਰ, ਰਵੱਈਏ ਅਤੇ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ	ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ

ਦੇਖਦਾ ਹੈ।
ਨਤੀਜਾ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੇਖਦਾ ਹੈ।
ਨਤੀਜਾ ਸੰਖਿਆਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਣਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ:

1. ਨਿਰੀਖਣ।
2. ਇੰਟਰਵਿਊ।
3. ਪੋਰਟਫੋਲੀਓ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ।
5. ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ।
6. ਚੈੱਕਲਿਸਟ ਅਤੇ ਰੇਟਿੰਗ ਸਕੇਲ।

ਮਾਤਰਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ:

1. ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ।
2. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ।
3. ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (MCQ)।
4. ਕਲਾਸ ਟੈਸਟ।
5. ਅੰਕਾਂ ਅਤੇ ਗ੍ਰੇਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੁਲਾਂਕਣ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ 100 ਵਿੱਚੋਂ 85 ਅੰਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਮਾਤਰਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੈ। ਜੇ ਅਧਿਆਪਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਗੁਣਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੈ।

10. ਨਿਰੰਤਰ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਮੁਲਾਂਕਣ (Continuous and Comprehensive Evaluation – CCE)

ਅਰਥ: CCE ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਹਨ:

1. ਨਿਰੰਤਰ (Continuous):

ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਲਾਨਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕਲਾਸ ਕੰਮ।
- ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ।
- ਕਲਾਸ ਟੈਸਟ।
- ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ।
- ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ।

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

- ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ।

2. ਵਿਆਪਕ (Comprehensive):

ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ।

- ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ।
- ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ।
- ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ।
- ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ।
- ਰਚਨਾਤਮਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ।

CCE ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ:

1. ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਬੇਲੋੜਾ ਦਬਾਅ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪਛਾਣ।
3. ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।
4. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ।
5. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਫੀਡਬੈਕ ਦੇਣਾ।
6. ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਟੈਸਟ, ਖੇਡਾਂ, ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ, ਸਮੂਹਕ ਕੰਮ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

UNIT–4 Mind Map

ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ

ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ (Pedagogy)

ਚਰਚਾ ਵਿਧੀ

ਤੁਲਨਾ ਵਿਧੀ

ਕਹਾਣੀ ਵਿਧੀ

ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣਾ

ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ

ਮੁਲਾਂਕਣ (Assessment)

ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ

ਰਚਨਾਤਮਕ

ਸੰਪੂਰਨ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ

ਸਾਥੀ ਮੁਲਾਂਕਣ

ਗੁਣਾਤਮਕ

ਮਾਤਰਾਤਮਕ

CCE

ਚਾਰਾਂ ਯੂਨਿਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੁਹਰਾਈ

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਯੂਨਿਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

Unit 1	ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਲਿਖੋ।
Unit 1	ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।
Unit 1	ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਝਾਓ।
Unit 2	ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰੀਕਰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
Unit 2	ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
Unit 2	ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
Unit 2	ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।
Unit 2	ਮੰਗ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਸਮਝਾਓ।
Unit 3	ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮਝਾਓ।
Unit 3	ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੱਸੋ।
Unit 4	ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
Unit 4	ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਸਮਝਾਓ।
Unit 4	ਗੁਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।
Unit	CCE ਦਾ ਅਰਥ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਲਿਖੋ।

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn Teach Grow

4

ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

Unit 1

Nature – Scope – Importance – Curriculum

Unit 2

Society – State – Citizen – History – Geography – Economics

Unit 3

Concept Formation – Case Study – TLM

Unit 4

Pedagogy – Assessment – CCE

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow